

ISSN 2524-2369 (Print)
ISSN 2524-2377 (Online)

ВУЧОНЫЯ БЕЛАРУСІ
SCIENTISTS OF BELARUS

Паступіў у рэдакцыю 13.03.2025
Received 13.03.2025

<https://doi.org/10.29235/2524-2369-2025-70-2-165-168>

АЛЯКСАНДР МІКАЛАЕВІЧ БУЛЫКА
(Да 90-годдзя з дня нараджэння)

18 сакавіка 2025 г. 90-гадовы юбілей святкуе знакаміты беларускі вучоны-лінгвіст Аляксандр Мікалаевіч Булыка, доктар філалагічных навук, член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, прафесар, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь, выдатнік адукацыі.

Аляксандр Мікалаевіч нарадзіўся на Навагрудчыне ў сялянскай сям’і. Дзяцінства будучага вучонага выпала на страшныя гады Вялікай Айчыннай вайны, жудасныя падзеі якой засталіся ў яго памяці да сённяшняга дня. Пачатковую адукацыю атрымаў у роднай вёсцы Селішча, потым вучыўся ў Мольніцкай сямігодцы, а затым у Навагрудскім педагагічным вучылішчы, дзе яму асабліва падабаліся ўрокі выкладчыка беларускай мовы і літаратуры М. В. Жука, пад уплывам якога ён пачаў пісаць вершы. У 1954 г. Аляксандр Мікалаевіч паступіў на філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна, пасля заканчэння якога працаваў настаўнікам у Асоўскай сярэдняй школе Воранаўскага раёна Гродзенскай вобласці (1959–1961), завучам у Воранаўскай школе-інтэрнаце (1961–1962). Але жаданне займацца вывучэннем роднай мовы не пакідала яго, і ў 1962 г. Аляксандр Мікалаевіч паступіў у аспірантуру пры Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР. Больш за ўсё маладога чалавека зацікавіла гістарычная тэматыка, асаблівы інтарэс выклікала наяўнасць у сектары гісторыі беларускай мовы калекцыі фотакопій і мікрафільмаў беларускіх рукапісаў і старадрукаў. Па прапанове загадчыка сектара А. І. Жураўскага ён заняўся вывучэннем графічнай і арфаграфічнай сістэм старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы і ў 1966 г. паспяхова абараніў дысертацыю «Арфаграфічная сістэма старажытнай беларускай пісьменнасці», падрыхтаваную пад кіраўніцтвам А. К. Антановіча.

У снежні 1965 г. Аляксандр Мікалаевіч быў залічаны на працу ў Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, дзе займаў пасады малодшага і старшага навуковага супрацоўніка аддзела гісторыі беларускай мовы, загадчыка аддзела беларуска-рускіх моўных сувязей, аддзела гісторыі беларускай мовы, з 2008 г. з’яўляецца галоўным навуковым супрацоўнікам аддзела гісторыі беларускай мовы.

За дзесяцігоддзі навуковай дзейнасці вучоны падрыхтаваў звыш 400 мовазнаўчых прац, большасць з якіх прысвечана актуальным пытанням дыяхранічнага мовазнаўства. Аднымі з першых ён даследаваў станаўленне і эвалюцыю графікі і арфаграфіі старабеларускай мовы. У манаграфіі «Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы» (1970) на матэрыяле звыш 180 старабеларускіх рукапісаў і старадрукаў ім дэталёва прааналізаваны функцыянаванне радковых і вынасных літар, надрадковых знакаў, суадносіны напісанняў, заснаваных на этымалагічна-марфалагічным і фанетычным прынцыпах правапісу, выяўлены рысы тых фанетычных працэсаў, якія мелі месца ў жывой мове старажытнага перыяду.

Шмат увагі А. М. Булыка надаваў распрацоўцы асобных пытанняў гістарычнай марфалогіі беларускай мовы. Грунтоўныя апісанні асаблівасцей змянення ў сістэмах скланення назоўнікаў, займеннікаў і прыметнікаў у старабеларускіх тэкстах дзелавага, свецка-мастацкага і канфесійнага зместу прадстаўлены даследчыкам у адпаведных частках падрыхтаваных у аддзеле гісторыі беларускай мовы калектыўных выданняў «Гістарычная марфалогія беларускай мовы» (1979), «Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.» (1988).

Змены, што адбыліся ў слоўнікавым фондзе старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы, разгледжаны А. М. Булыкам у манаграфіях «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы» (1970, у суаўтарстве), «Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст.» (2016, у суаўтарстве), артыкулах «Лексический состав белорусского литературно-письменного языка времен Ф. Скорины» (1991), «Лексіка юрыдычных дакументаў Гродзеншчыны XVI–XVII стст.» (1999), «Лексіка дзелавай пісьменнасці Палесся XIV–XVII стст.» (2004) і інш. Даследчык акцэнтаваў увагу на шляхах і спосабах папаўнення беларускай лексікі з сярэдзіны XIV да XVIII ст., выявіў дынаміку семантыкі лексічных адзінак, прасачыў залежнасць словаўжывання ад жанравай прыналежнасці тэкстаў.

Асаблівае месца ў коле навуковых інтарэсаў А. М. Булыкі займае запазычаная лексіка. Їм падрыхтаваны найбольш вядомыя і актуальныя і сёння «Даўнія запазычаныя беларускай мовы» (1972) і «Лексічныя запазычаныя ў беларускай мове XIV–XVIII стст.» (1980). Манаграфія «Даўнія запазычаныя беларускай мовы» стала першай спробай лексікаграфічнай апрацоўкі запазычанай лексікі старабеларускай мовы. Аўтар максімальна поўна прадставіў іншамоўны лексічны матэрыял (звыш 9500 лексічных адзінак, з іх каля 4000 рэестравых): даў яго семантычную характарыстыку, прывёў лексічныя паралелі з іншых моў, паказаў храналогію, словаўтваральную здольнасць прыведзеных лексем. Сярод цяжкасцей, што звычайна ўзнікаюць пры даследаванні запазычанняў, А. М. Булыка вылучыў выяўленне запазычаных адзінак (асабліва, калі крыніцай з’яўляецца блізкая па паходжанні мова – праблема паланізмаў), моў-пасрэдніц, шляхоў пранікнення ў старабеларускую мову.

У працы «Лексічныя запазычаныя ў беларускай мове XIV–XVIII стст.» (на гэту тэму А. М. Булыкам у 1980 г. была абаронена доктарская дысертацыя) вучоны даў усебаковы агляд выяўленых лексічных запазычанняў у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове. У адрозненне ад папярэдняга выдання тут было пашырана кола пісьмовых помнікаў і цалкам выкарыстана картатэка «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», запазычаная лексіка класіфікавана па адносінах да матэрыяльнай і духоўнай культуры народа (размеркавана па 14 тэматычных групам: грамадска-палітычная; юрыдычная; канцылярская; ваенная; сацыяльна-эканамічная; прафесійна-вытворчая; бытавая; лексіка, якая характарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах; лексіка, якая характарызуе прыроду ў бытавым і навуковым асвятленні; лексіка, звязаная з лічэннем і вымярэннем; лексіка, якая характарызуе навуку, культуру і мастацтва; словы, якія ўжываліся ў сферы рэлігійнага жыцця; поліфункцыянальная лексіка; агульная лексіка), разгледжана семантыка і этымалогія запазычаных адзінак. А. М. Булыка ўстанавіў, што зафіксаваныя запазычаныя паходзяць больш чым з дзясятка моў, большасць з заходніх славянскіх і неславянскіх моў, менш частотныя літоўскія і цюркскія запазычаныя, асобна разгледзеў асваенне запазычанняў на беларускай глебе.

Ступень прадстаўленасці слоў іншамоўнага паходжання ў асобных старабеларускіх тэкстах асветлена даследчыкам у артыкулах «Западнославянская лексика в изданиях Франциска Скорины» (1979), «Лексіка іншамоўнага паходжання ў пастановах Галоўнага Трыбунала Вялікага Княства Літоўскага» (1997), «Лацінізмы як сродак узбагачэння слоўніка старабеларускай мовы» (2020), «Бытавая лексіка цюркскага паходжання ў старабеларускай мове» (2024) і інш.

Важкі ўклад зроблены А. М. Булыкам у вывучэнне мовы выданняў беларускага першадрукара Францыска Скарыны (гл. калектыўную манаграфію «Мова выданняў Францыска Скарыны» (1990), артыкулы «Словаўтваральныя тыпы назоўнікаў у выданнях Ф. Скарыны» (2014), «Роля Ф. Скарыны ў развіцці слоўнікавага складу старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы» (2017) і інш.). На думку А. М. Булыкі, правапісныя прыёмы пачынальніка беларускага кнігадрукавання «не засталіся ізаляваным фактам у гісторыі беларускай пісьменнасці. Яны служылі арыенцірам

для многіх аўтараў і перакладчыкаў наступных дзесяцігоддзяў, асабліва калі ім даводзілася працаваць у галіне рэлігійных жанраў»; тэматычная разнастайнасць 10516 розных па паходжанні апелятываў, у тым ліку 5058 дзеясловаў, 3329 назоўнікаў, 1169 прыметнікаў, 670 прыслоўяў, 290 лічэбнікаў, займеннікаў і службовых слоў, каля 3000 уласных назваў, сведчыць пра перакладчыцкі талент і шырокі філалагічны дыяпазон Скарыны і дазваляе лічыць плённай яго спробу «дэмакратызаваць лексіку царкоўнаславянскіх твораў».

Не засталіся па-за ўвагай вучонага і многія аспекты функцыянавання сучаснай беларускай літаратурнай мовы, аб чым сведчаць падрыхтаваныя ім раздзелы ў калектыўных працах «Сопоставительное описание русского и белорусского языков: Морфология» (1990), «Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі» (1999), «Красамоўства ў Беларусі» (у суаўтарстве, 2002), «Кароткая граматыка беларускай мовы» (2007), асобныя артыкулы.

Аляксандр Мікалаевіч Булыка – адзін з самых вядомых і аўтарытэтных лексікаграфіаў Беларусі. Ён рэдактар і суаўтар фундаментальнага «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», які сёння прызнаецца выключным па сваёй навуковай, практычнай і сацыяльнай вартасці лексікаграфічным даведнікам, што з максімальнай паўнатай адлюстроўвае багацце лексічнага складу беларускай мовы XIV–XVIII стст., з’яўляецца надзейнай крыніцай пазнання і асэнсавання мінулага Беларусі. Аляксандр Мікалаевіч удзельнічаў ва ўсіх этапах працы над слоўнікам: яго рукой выпісана 51000 картак-цытат для картатэкі слоўніка з такіх помнікаў, як «Троя», Статут ВКЛ 1529, Зборнікаў павучэнняў 255, 261 і інш., ім распрацавана звыш 100 аркушаў слоўнікавых артыкулаў, адрэдагаваны ўсе 37 выпускаў слоўніка. У 2013 г. пад рэдакцыяй і пры ўдзеле вучонага выйшаў з друку «Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі» (у 2 т.). – новы тып слоўніка ў айчынным дыяхранічным мовазнаўстве. У 2015 г. даследчык апублікаваў «Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы».

Аляксандр Мікалаевіч з’яўляецца аўтарам першых у лексікаграфіі Беларусі слоўнікаў іншамовных слоў у сучаснай беларускай мове. Так, яго «Слоўнік іншамовных слоў» (1993) уключае у свой склад прыблізна 5600 лексем, складзены з улікам моўнай практыкі вучняў і арыентаваны на выкарыстанне ў школьнай практыцы. У «Слоўнік іншамовных слоў» (у 2 т., 1999) уключана каля 25000 агульнаўжывальных лексем і найбольш пашыраных тэрмінаў з розных галін ведаў, запазычаных з іншых моў у розны час ці ўтвораных з іншамовных лексічных элементаў, словы маюць тлумачэнні і суправаджаюцца даведкай аб сваім паходжанні. Аляксандрам Мікалаевічам падрыхтавана таксама больш за 20 слоўнікаў па сучасных беларускай і рускай мовах: арфаграфічных, тлумачальных, перакладных, фразеалагічных («Орфографический словарь с правилами русского языка» (2008, у суаўтарстве), «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (2009), «Современный русско-белорусский политехнический словарь» (2007), «Фразеологический словарь русского языка» (2007), «Большой белорусско-русский, русско-белорусский словарь» (2018, у суаўтарстве), «Новейший белорусско-русский, русско-белорусский словарь» (2019, у суаўтарстве) і інш.).

А. М. Булыка ўваходзіў у склад аўтарскіх калектываў энцыклапедый «Францыск Скарына і яго час», «Беларуская мова», «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі», «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі», «Беларуская энцыклапедыя». Пад яго рэдакцыяй апублікавана звыш 30 манаграфій, калектыўных прац, зборнікаў.

З 1974 г. А. М. Булыка з’яўляўся членам саветаў па абароне дысертацый пры Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа, Беларускім дзяржаўным універсітэце, Беларускім дзяржаўным педагогічным універсітэце імя Максіма Танка, Гомельскім дзяржаўным універсітэце імя Францыска Скарыны. Аляксандр Мікалаевіч быў членам навуковага савета «Мова і грамадства» пры Аддзяленні літаратуры і мовы АН СССР, працаваў у Падкамітэце па дзяржаўных прэміях Рэспублікі Беларусь у галіне навукі і тэхнікі, у экспертным савеце ВАК Рэспублікі Беларусь, уваходзіў у склад Бюро Аддзялення гуманітарных навук і мастацтваў НАН Беларусі, Беларускага камітэта славістаў, рэдакцыйнага савета часопіса «Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук» і рэдкалегіі часопіса «Беларуская лінгвістыка», быў старшынёй Рэспубліканскай тэрміналагічнай камісіі пры НАН Беларусі, членам Рэспубліканскай арфаграфічнай камісіі і інш.

А. М. Булыка з'яўляецца членам вучонага савета Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, намеснікам старшыні савета па абароне дысertaцый Д 01.42.03 пры Цэнтры даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, членам навукова-метадычнага семінара «Тэарэтычныя праблемы беларускага мовазнаўства». За плённую навукова-арганізацыйную і педагогічную дзейнасць Аляксандр Мікалаевіч Булыка ўзнагароджаны Ганаровай граматай Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (1999, 2015), Ганаровай граматай Дзяржаўнага камітэта па навучы і тэхналогіях (1999), Падзякай Старшыні Прэзідыума Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (2017), Ганаровай граматай Вышэйшай атэстацыйнай камісіі Рэспублікі Беларусь (2019).

На працягу многіх гадоў Аляксандр Мікалаевіч чытаў лекцыі для студэнтаў філалагічных факультэтаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і Беларускага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, кіраваў напісаннем дыпломных і курсавых прац, узначальваў дзяржаўныя экзаменацыйныя камісіі. Пад кіраўніцтвам А. М. Булыкі падрыхтаваны і абаронены 2 доктарскія і 22 кандыдацкія дысertaцыі, прысвечаныя актуальным пытанням айчыннага мовазнаўства.

І сёння Аляксандр Мікалаевіч працягвае рупліва і плённа працаваць на ніве беларускага мовазнаўства. Ён прымае ўдзел у выкананні планавай тэмы аддзела «Даследаванні сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы XIV–XVIII стст.», што ўваходзіць у Дзяржаўную праграму навуковых даследаванняў на 2021–2025 гг. «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы», якая выконваецца пад кіраўніцтвам акадэміка НАН Беларусі, доктара гістарычных навук, прафесара А. А. Кавалені. Да юбілею Аляксандра Мікалаевіча пры садзейнічанні Аддзялення гуманітарных навук і мастацтваў выйшаў з друку падрыхтаваны вучоным першы ў айчынай дыяхранічнай лексікаграфіі «Гістарычна-этымалагічны слоўнік іншамоўнай лексікі ў старабеларускай мове». Яго публікацыя стала чарговым пацвярджэннем высокага ўзроўню развіцця беларускай гістарычна-лінгвістычнай школы, адным з заснавальнікаў і яркім прадстаўніком якой з'яўляецца шаноўны юбіляр.

Акрамя навуковага таленту Аляксандр Мікалаевіч мае і літаратурны, аб чым сведчыць яго праца рэдактарам інстытуцкай газеты «Лінгвіст», а таксама публікацыі нізак вершаў у перыядычным друку ў 1960-я гг.:

* * *

Я родам адтуль, дзе блакітныя далі,
Імклівыя рэчкі і звонкія хвалі,
Між буйных бароў дзе сінеюць азёры,
Дзе жнівеньскім вечарам шэпчуцца зоры.

Я родам адтуль, дзе густыя дубровы,
Дзе людзі гавораць прыветныя словы,
Дзе з сосен смалістых будуюцца хаты,
Дзе хлопцы – дубы, як пралескі – дзяўчаты.

Я родам адтуль, дзе шумлівыя нівы,
Дзе песень не злічыш аб долі шчаслівай,
Дзе людзі прывыклі спраўляць наваселлі,
Дзе кожную восень – вяселлі, вяселлі...

(Малодосць. 1962. № 6)

Паважаны Аляксандр Мікалаевіч, Вы заўсёды шчодро дзеліцеся сваімі ведамі і навуковымі ідэямі з намі, Вашымі калегамі, вучнямі. Шчыра віншуем Вас з прыгожым юбілеем! Жадаем Вам моцнага здароўя, дабрабыту, радасці, натхнення, плённай працы на карысць беларускай філалогіі!

Н. В. Паляшчук, Э. В. Ярмоленка